Jan Dąbrowski.
Powiązania ziem polskich
z terenami wschodnimi
w epoce brązu.
Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1972.

Ян Домбровський.
Зв'язки польських земель
з східними районами
в епоху бронзи.
Вроцлав—Варшава—Краків—Гданськ, 1972.

Рецензована книга, безперечно, становить інтерес як для польських, так і радянських дослідників, насамперед, для українських та білоруських археологів. Автор, цілком слушно грунтуючись на тому, що сучасні державні кордони жодною мірою не відповідають межам поширення стародавніх культур, ставить перед собою надзвичайно важливе завдання — аналіз культурно-хронологічних відносин племен, які населяли за доби бронзи Східну Польщу, Північну Україну та Південну Білорусію. Для своєї праці дослідник використав не тільки польські джерела, але й археологічні матеріали та літературу, з якими він ознайомився під час перебування у Радянському Союзі. Слід зазначити, що Я. Домбровський винятково скрупульозно поставився до вивчення публікацій та досліджень багатьох авторів та їх цитування. Але поважаючи чужу думку, він водночас залишається об'єктивним і абсолютно самостійним в оцінці матеріалів і фактів.

Композиція праці цікава і своєрідна. У книзі — дев'ять розділів. У першому сформульовані її основні завдання, в трьох наступних (II—IV) аналізуються дані щодо відносної і абсолютної хронології окремих пам'яток та різних культур бронзи, що розглядаються в праці. У V—VII розділах характеризуються ці культури, VIII розділ присвячено висвітленню їх зв'язків, а IX — висновкам. Книга добре ілюстрована і має великий науково-допоміжний апарат. Наведені в тексті 35 таблиць і численні малюнки дають чітке уявлення про досліджувані автором пам'ятки. Слід зазначити, що для ілюстрацій дібрано найновіші маловідомі чи зовсім ще невідомі матеріали. Дві основні узагальнюючі карти (1 та 2) окреслюють територію поширення західно-тшцінецької, східно-тшцінецької, сосницької та комарівської культур, а також розташування західних груп лужицької культури. Окрему частину ілюстрацій становлять так звані зіставлення. Це 12 таблиць, де за допомогою цифр, рисунків чи умовних позначень проведено паралелі між окремими археологічними комплексами, дано пов'язання їх з угорськими хронологічними горизонтами та абсолютне датування (зіставл. 2); синхронізацію певних культур (зіставл. 3); порівняння орнаментальних мотивів на кераміці (зіставл. 5). Крім того, засвідчено знахідки ідентичних матеріалів у різних похованнях могильників лужицької та висоцької культур (зіставл. 7—9), визначено процентне співвідношення різних типів кераміки (зіставл. 10—12). Такі таблиці містять величезну, до того ж добре впорядковану інформацію і значно полегшують сприйняття матеріалу. Додатками до книги є список згаданих у ній археологічних пам'яток (з посиланнями на літературу, в якій про них ідеться), і майже вичерпна бібліографія.

Враховуючи відсутність єдиної загальноприйнятої археологічної термінології, автор визначає зміст таких широко вживаних у праці понять, як «культура», «локальний і територіальний варіант культури».

«цикл культур» та ін. Це дуже важливо, бо в радянській археології ряд цих термінів взагалі не вживається, а решті відповідають інші назви. Наприклад, поняття «цикл культур» визначене як «культурно-етнічна спільність». До речі, цей термін здається більш влучним, бо вказує не тільки на культурну, але й етнічну близькість.

Виходячи з того, що лише при умові правильного датування пам'яток і комплексів можна встановити хронологічну відповідність окремих культур і в кінцевому підсумку судити про характер контактів між ними, автор значну увагу приділяє питанням хронології. Численність і різноманітність хронологічних систем, якими користуються в Польщі й Радянському Союзі для датування археологічного матеріалу, примусила дослідника ретельно зіставити ці системи й по змозі звести їх до спільного знаменника.

Польські й радянські археологи по-різному визначають початок бронзової доби. Ряд культур, які в СРСР вважають належними до цієї доби, в Польщі датують ще неолітом. Тут, зокрема, йдеться про культури шнурової кераміки, що в радянській археології відкривають початок доби бронзи, а в польській трактуються, як неолітичні. На цій підставі в рецензованій книзі вони не розглядаються. Побіжно торкнувшись цього питання, автор, на наш погляд, не має рації, коли виключає згадані культури, які вже добре були обізнані з бронзою і посідали значну кількість бронзових знарядь. Для з'ясування багатьох поставлених у книзі питань автору варто було б скористатися хронологічною системою, вживаною у Радянському Союзі і залучити культури шнурової кераміки до числа розглянутих ним. Не зовсім зрозуміле критичне ставлення його до поширеної у радянській археології практики датування кожної опублікованої пам'ятки в абсолютних цифрах. Думаємо, що в принципі це правильний підхід, і його слід дотримуватися, звичайно, тоді, коли на це є підстави.

Безперечно однією з найбільших заслуг автора є перша в археології спроба пов'язати культури бронзи Східної Європи з добре датованими горизонтами Угорщини. Встановивши, що всі розглянуті ним культури тією чи іншою мірою зазнавали впливу Закарпатського металургійного центру, Я. Домбровський користується спільною для всіх південною чи угорською хронологічною системою, узгоджуючи її з поширеною у Польщі системою Монтеліуса — Костржевського. При цьому він зазначає, що остання вже не відповідає сучасному рівню науки і практично дуже мало дає для датування пам'яток. Найбільш ранні фази досліджуваних старожитностей, автор синхронізує зі скарбами Хайду-Шамшон, Бородино, з кінцем унстицької та середньодніпровської культури і датує їх XVI—XV ст. до н. е. Далі шляхом ретельних пошуків та аналізу комплексів з виробами типу Косидорського скарбу автор виділяє хронологічний шар, одночасний з названим скарбом і датований XIII ст. до н. е. чи другим періодом бронзи, за Монтеліусом. Як наступний, пізніший горизонт, автор визначає пам'ятки, що можуть бути синхронізовані зі скарбами типу Римавська Собота. Можливість віднести цей горизонт до часу культури Ноа й дата поховання з Івання, здобута радіокарбонним методом, вказують на його належність до XIII—X ст. до н. е. Наступний, заключний період історії культур бронзової доби на зазначеній території пов'язується в праці з впливами Гольштату А і визначається часом з X по VII ст. до н. е.

Загалом, датування, яке грунтується, крім наведених вище зіставлень, на даних стратиграфії та датах, встановлених за C^{14}, здається переконливим і викликає лише незначні заперечення. Так, з одного боку, автор визнає, на наш погляд, слушно, що всі три культури — тшцінецька, комарівська й сосницька виникли одночасно. З другого боку, без достатніх підстав він стверджує: «Із значною мірою вірогідності можна стверджувати, що в південних районах розглядувані культури

склались дещо раніше, ніж у північних» (с. 28). В той час чітка позиція автора в цьому питанні дуже важлива, хоч би тому, що від неї залежить відповідь в плані можливості й необхідності будь-яких міграцій і переміщень.

Навряд чи дослідник має рацію, коли припускає, що у східних районах циклу тшцінецько-комарівських культур відсутність ознак культури Ноа, зокрема характерних для неї двовухих ваз, свідчить нібито ці культури на сході припинили своє існування раніше, ніж на заході. Цей факт скоріше слід пояснювати не хронологічною, а територіальною відокремленістю. Безперечно, можна погодитися з автором, що для датування заключних етапів існування східнотшцінецьких і сосницьких пам'яток ще мало даних (особливо це стосується металу). Невідомо, проте, чому Я. Домбровський не взяв до уваги ливарну формочку з Зазим'я, яка пов'язує сосницькі пам'ятки з цілим горизонтом причорноморських скарбів, і чому він вважає, що остання до них не належить.

Цікаві висновки, наведено про час появи заліза. У Польщі воно пов'язується з тарнобжезькою групою лужицької культури, на Україні — з висоцькою та голіградською. Неясні тільки сумніви автора щодо наявності заліза в синхронній їм білогрудівській культурі. Чи слід брати за основу усне повідомлення О. І. Тереножкіна, яке суперечить опублікованим даним цього дослідника, і виключати можливість виявлення залізного шлаку в Краснополці — пам'ятці з достатньо розвинутими, якщо не пізніми рисами білогрудівської культури?

У цьому зв'язку здається невірною думка автора про те, що початок залізного віку в поліських районах України значно запізнюється і припадає лише на V ст. до н. е. Знахідка залізних шпильок з посохоподібними голівками, ножів з горбатими спинками та серпів на поселенні VI ст. Волинцеве, а також залізних вудил кінця VII— початку VI ст. у Славуті переконують у тому, що залізний вік прийшов тут на зміну бронзовому значно раніше ніж вважав автор.

Розділи, що характеризують окремі культури і групи пам'яток, написані стисло, з урахуванням наявних публікацій але дають достатньо чітке уявлення про них. Для радянських читачів у цьому плані особливий інтерес становлять сторінки, присвячені лужицькій культурі.

У цілому автор, на наш погляд, правильно визначає межі культур тшцінецько-комарівського циклу і характер взаємозв'язків між ними. Заперечення викликає лише розуміння і оцінка сосницьких пам'яток. І навіть не тому, що Я. Домбровський так само, як І. І. Артеменко, бачить в них особливу культуру, а не варіант східнотшцінецької культури. Це питання скоріше термінологічне. Суть у тому, що, як показує вивчення сосницьких пам'яток, їх своєрідність є в основному наслідком впливу східних сусідів — зрубних і абашевських племен, що являють собою вже зовсім іншу, відмінну від тшцінецько-комарівської культурно-етнічну спільність, або, за термінологією Я. Домбровського, інший цикл культур. Ця обставина примушує з сумнівом ставитися до правомочності об'єднання, як це робить автор, власне сосницьких (лівобережно-дніпровських) пам'яток з прип'ятськими. Підтвердженням цього є порівняння білоруських пам'яток з сосницькими. Матеріал з Прип'ятського басейну, наведений у книзі Я. Домбровського (табл. XIII), значно більше наближається до східнотшцінецької культури (за авторським поділом), ніж до сосницької.

Слушно визначаючи, що головною причиною багатьох серйозних помилок в оцінці й розумінні різних культур є їх недостатнє вивчення, автор сам допускає помилку, характеризуючи «свою» сосницьку культуру в межах величезної, майже недослідженої території Білоруського Полісся. Він пише, що це найвідсталіша група зазначеного циклу, оскільки тут не було розвинутої металургії і спочатку населення не зна-

ло навіть землеробства. В той час, коли йдеться про власне сосницькі пам'ятки, то слід скоріше визнати їх належність до однієї з найбільш розвинутих племінних груп тшцінецько-комарівської спільності. Землеробство, до того ж плугове, було відоме тут ще в попередній період у середовищі племен середньодніпровської культури. Навряд чи може викликати сумнів і розвиток металургії, про який свідчить, зокрема, той факт, що тільки тут були виявлені ливарні формочки, застосовувані у місцевому бронзоливарному виробництві.

Привертають увагу розділи, де характеризуються культури пізнього бронзового віку. Крім відомих — лужицької, висоцької, білогрудівської, автор виділяє (або, як він пише, сигналізує про них) ще кілька своєрідних культурних груп у північних районах Правобережної України (Жуличі, Могиляни, Гончарівка). Важливість цих його спостережень безперечна. Однак щодо могилянської групи він, мабуть, не зовсім правий, коли датує її X і XI ст. до н. е., синхронізуючи з білогрудівською культурою. Така рання дата нічим не обгрунтована. Ймовірно, могилянська група належить до VI—V ст. до н. е. і є синхронною пізньочорноліській та жаботинській культурам. Різка відмінність між ними і могилянськими пам'ятками пояснюється тим, що останні є дальшим поступовим розвитком місцевих старожитностей, чорноліська ж та жаботинська культури, хоч і виникли на спільній з ними білогрудівській основі, зазнали надзвичайно сильного впливу культури фракійського гальштату, що зумовлювалось, певно, й безпосереднім проникненням фракійських племен. З цим пов'язані цікаві спостереження Я. Домбровського щодо початку такого впливу, простеженого на підставі знахідок у білогрудівських пам'ятках Уманщини чорнолощеної кераміки, посудин типу Віланова та білої інкрустації в орнаменті.

У характеристиці будь-якої з культур автор, якщо й не спиняється спеціально на їх генезисі, то цілком виразно висловлює своє ставлення до цього питання. Так, у генезисі культур тшцінецько-комарівського циклу він відкидає усякі міграції і стверджує їх місцеве походження на основі пам'яток шнурової кераміки та збереження більш давніх місцевих традицій (наприклад, трипільського житлобудування). Дивує, проте, чому автор, слідом за А. Гардовським, відводить значну роль «гжебіковій» культурі в генезисі тшцінецької. У рецензії на книгу А. Гардовського мені вже доводилося писати, наскільки важко уявити собі цю, майже міфічну і в усякому разі так слабо вивчену культуру в ролі основи для тшцінецької.

Детально й оригінально висвітлено в книзі формування пізніх культур бронзового віку. Як головну причину їх виникнення автор висуває теорію каталізаторів (с. 197). Так, утворення висоцької культури він пов'язує з впливом на місцеве середовище різко відмінних кільтур Ноа та голіградської. Справді, на південній окраїні тшцінецько-комарівської спільності на заключному етапі її історії відбуваються значні переміщення різнокультурних племінних груп. Водночас саме тут, як відомо, довше, ніж в інших місцях існує і залишається без змін комарівська культура. У Подніпров'ї на розвитку східнотшцінецької культури, здається, не позначились помітно якісь історичні впливи, але як і на всій тшцінецько-комаріській території внаслідок корінних змін виникає ряд культур відмінних від попередніх (білогрудівська, лебедівська або, за Я. Домбровським, «типу Гостомель»). Таким чином, теорія каталізаторів, якщо і може бути врахована при з'ясуванні причин виникнення археологічних культур, та в цілому не розв'язує цієї загадкової проблеми.

Велике місце в праці відведено характеристиці лужицької культури і особливо її відносинам зі східними сусідами. Ретельний аналіз її пам'яток і навіть окремих предметів, виявлених на території України, дає змогу Я. Домбровському з абсолютною обгрунтованістю визначи-

ти східну межу лужицьких пам'яток. До них, за даними автора, на Волині й Поділлі безперечно належить не більше 30 стоянок, з яких східні, розташовані на річках Стоход, Стир та Іква. Дослідник категорично виступає проти теорії лужицької експанції, існування якої являло собою протягом довгого часу приклад стійкості археологічних непорозумінь. І все ж Я. Домбровський не може повністю визволитися від традиційних глибоко закорінених в польській археології уявлень про якийсь особливий вплив лужицької культури на східних сусідів.

Чому, наприклад, вважається, що могилянська група пам'яток виникла під впливом останньої лише тому, що серед кераміки цієї групи трапляються окремі фрагменти посудин з «хропуватою» поверхнею? Якщо бути логічним, то так само слід трактувати й білогрудівську культуру, де є значна кількість згаданого посуду. З другого боку, чому б тарнобжезьку групу лужицької культури не пов'язувати з білогрудівською на тій підставі, що в ній наявні тюльпаноподібні посудини, близькі до білогвардійських, як визначає і сам автор. Поширення в Північній Україні та Південній Білорусії поховального обряду з тілоспаленням навряд чи можна розглядати як наслідок лужицького впливу. По-перше, він був би однобічним, бо ні в чому іншому не виявився. По-друге, у Подніпров'ї тілоспалення відоме ще для Трипілля, в енеолітичній києво-софійській культурі, де йому належить домінуюче місце. За доби ранньої бронзи воно зберігається у середньодніпровській культурі. Отже, цей обряд має на Україні дуже давні традиції незалежно від зв'язків з лужицькою культурою. Щодо появи в межах Подніпров'я належних до неї предметів (кельтів, браслетів та ін.), то не слід розглядати це однозначно — лише як вплив високорозвинутої лужицької культури, що є результатом обмінних зв'язків.

Крім того, процес запровадження металургії в Єгипті, Месопотамії та інших стародавніх цивілізаціях показує, що на вищому рівні стояли не ті райони, де добувався метал, а ті, куди його привозили. Про це ж для пізніших періодів яскраво свідчить історія Кіпру й Кріту, або історія греків, а згодом кельтів та місцевих племен Карпатського басейну. Тому питання про вищий рівень розвитку культур залежно від експорту чи імпорту металу є досить складним. І тут ми підходимо до однієї з найскладніших проблем, порушених у рецензованій праці,— до питання про характер зв'язків та взаємин між культурами і племенами, що населяли вказану територію. Аналіз матеріалу дав автору можливість обгрунтувати висновок про значну близькість культур тшцінецько-комарівського циклу, про уніфікацію їх господарства та ідеології. Але якими були конкретні відносини між ними, чи добре вони знали одна одну, як проходив обмін товарами, технічними досягненнями або ідеями, залишається поки що нез'ясованим.

Дуже цікаві й, мабуть, слушні спостереження автора щодо факту порушення єдності тшцінецько-комарівської спільності з виникненням лужицької культури. Однак причини цього невідомі, бо не встановлено, що саме й чому змінилось у взаєминах, контактах культур. Очевидно, зникнення старих чи поява якихось нових зв'язків порушили цю єдність. Нарешті, чи означає виникнення на місці однієї культурно-етнічної спільності ряду менш значних і різко відмінних між собою культур занепад колишніх відносин, більш міцних та інтенсивних? Або навпаки консолідація споріднених племен відбулася внаслідок посилених контактів, може й не завжди доброзичливих.

Поставлені питання жодною мірою не є докором або претензією до автора. Скоріше вони — свідчення вдячності до нього, бо викликані змістом книги, яка становить помітний внесок у розв'язання цих та багатьох інших питань історії бронзової доби на території Польщі, України й Білорусії.

С. С. Березанська